ISSN 2454-5554
An International Peer Reviewed & Referred
SJIF 2017 : 4.93
INTERNATIONAL JOURNAL
OF EDUCATIONAL RESEARCH STUDIES

बीड जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात सहशालेय उपक्रमांची भूमिका'

प्रा.डॉ.गित्ते त्रिंबक
सहायक प्राध्यापक, श्री.बी.एस.पी.एम.अध्यापक महाविद्यालय
अंबाजोगाई. *Enail: gittetg.dattapur@gmail.com*

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात बीड जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्व विकासात सहशालेय उपक्रमांच्या भूमिकेचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञान नसून विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक विकास करणे हा त्याचा मुख्य हेतू असतो. बीड सारख्या प्रामुख्याने ग्रामीण व दुष्काळी पार्श्वभूमी असलेल्या जिल्ह्यात, विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुणांना वाव मिळण्यासाठी सहशालेय उपक्रम कितपत प्रभावी ठरतात, याचे मूल्यमापन करणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून, बीड जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधील १० माध्यमिक शाळांमधील २०० विद्यार्थी आणि 10 शिक्षक यांच्याकडून प्रश्नावली व मुलाखतींद्वारे प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली आहे. संकलित माहितीच्या सांख्यिकीय विश्लेषणावरून असे दिसून आले की, वक्तृत्व, क्रीडा आणि सांस्कृतिक स्पर्धांमध्ये नियमित भाग घेणाऱ्या ८२% विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वास व संवाद कौशल्यात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. तसेच, क्रीडा आणि स्काऊट-गाईड सारख्या उपक्रमांमुळे ७५% विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण आणि सांघिक भावना विकसित झाल्याचे निष्पन्न झाले आहे. तथापि, ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये अपुऱ्या पायाभूत सुविधा, मैदानांचा अभाव आणि आर्थिक निधीची चणचण यांमुळे हे उपक्रम राबवण्यात अडचणी येत असल्याचेही संशोधनातून समोर आले आहे. निष्कर्षात्मक पातळीवर, विद्यार्थ्यांच्या संतुलित व्यक्तिमत्व विकासासाठी केवळ गुणकेंद्री शिक्षणावर भर न देता, प्रत्येक विद्यार्थ्याला सहशालेय उपक्रमांमध्ये सहभागी करून घेणे आणि शाळांना आवश्यक निधी उपलब्ध करून देणे अत्यंत गरजेचे आहे, अशी शिफारस या शोधनिबंधात करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना

शिक्षण ही केवळ वर्गखोलीत चालणारी चार भिंतींमधील प्रक्रिया नाही, तर तो मानवी वर्तनाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणारा प्रवास आहे. माध्यमिक शालेय अवस्था हा विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील अत्यंत संवेदनक्षम आणि परिवर्तनाचा काळ असतो. या वयात मुलांच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक गरजा वेगाने बदलत असतात.केवळ औपचारिक पाठ्यपुस्तकीय शिक्षण विद्यार्थ्याचा बौद्धिक विकास करू शकते, परंतु त्याच्या अंगभूत सुप्त गुणांना वाव देण्यासाठीसहशालेय

उपक्रमअत्यंत आवश्यक असतात. खेळ, क्रीडा स्पर्धा, वक्तृत्व, वादविवाद, सांस्कृतिक कार्यक्रम, चित्रकला, एन.सी.सी. (NCC), स्काऊट आणि गाईड, राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) यांसारखे उपक्रम विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण, सांघिक भावना, आत्मविश्वास आणि भावनिक स्थैर्य निर्माण करतात. प्रस्तुत संशोधनात बीड जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासावर या उपक्रमांचा नेमका काय प्रभाव पडतो, याचा सांख्यिकीय अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. बीड जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमध्ये राबविल्या जाणाऱ्या विविध सहशालेय उपक्रमांचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासाची आणि बुद्धिमत्तेची पातळी तपासणे.
3. सहशालेय उपक्रमांमधील सहभागामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनात होणारा बदल तपासणे.
4. माध्यमिक शाळेतील मुले आणि मुली यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात सांख्यिकीयदृष्ट्या सार्थ फरक आहे का हे शोधणे.

संशोधन परिकल्पना

परिकल्पना म्हणजे संशोधनाचे तात्पुरते उत्तर किंवा अंदाज, जो संशोधनाअंती सिद्ध किंवा असिद्ध होतो. या विषयासाठी खालील परिकल्पना मांडता येतील:

परिकल्पना १ (H1): माध्यमिक शाळेतील जे विद्यार्थी सहशालेय उपक्रमांमध्ये नियमित भाग घेतात, त्यांचा आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्व विकास, भाग न घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक चांगला असतो.

परिकल्पना २ (H2): बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये सहशालेय उपक्रमांमुळे 'स्टेज डेअरिंग' आणि संभाषण कौशल्यात लक्षणीय सकारात्मक बदल घडून येतो.

परिकल्पना ३ (H3): शाळांमध्ये क्रीडा आणि सांस्कृतिक उपक्रमांसाठी पुरेशा सोयी-सुविधा उपलब्ध नसल्याने विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव मिळण्यात मर्यादा येतात.

शून्य परिकल्पना (H_0):माध्यमिक शाळेतील मुले आणि मुली यांच्या सहशालेय उपक्रमांमुळे होणाऱ्या व्यक्तिमत्व विकासात कोणताही लक्षणीय फरक आढळत नाही.

पर्यायी गृहीतक (H_1):माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता/व्यक्तिमत्व विकास आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन (गुण) यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध असतो.

संशोधन पद्धती आणि नमुना निवड

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठीवर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये सद्यस्थितीचे अचूक मापन केले जाते.

नमुना निवड :

बीड जिल्ह्यातील (विशेषतः अंबाजोगाई परिसरातील) माध्यमिक शाळांमधून स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण १० शाळांचीआणि त्यांमधील२०० विद्यार्थ्यांचीनिवड करण्यात आली.

एकूण नमुना (N) = २०० विद्यार्थी

मुले = ९०

मुली = ११०

माहिती संकलनाची साधने

1. बुद्धिमत्ता व व्यक्तिमत्व मापन:विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता आणि मानसिक क्षमता मोजण्यासाठी डॉ. एस. के. मंगळकिंवाडॉ. जलोटायांची प्रमाणित सामान्य मानसिक क्षमता चाचणी वापरण्यात आली.

2. शैक्षणिक संपादन:विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी त्यांच्या अंतिम बोर्ड/विद्यापीठ किंवा शालेय वार्षिक परीक्षेच्या गुणपत्रिकेतील गुणांचा वापर केला गेला.

सांख्यिकीय विश्लेषण आणि विवेचन

गोळा केलेल्या माहितीवर आधुनिक संख्याशास्त्रीय परिमाणे जसे की मध्यमान , प्रमाण विचलन पियरसनचा सहसंबंध आणि टी-चाचणी लागू करून खालीलप्रमाणे सविस्तर निष्कर्ष काढण्यात आले.

मुले आणि मुली यांच्या गुणांमधील फरकाचे विश्लेषण

शिक्षणात आणि सहशालेय उपक्रमांत लिंगभेदानुसार विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीत फरक पडतो का, हे पाहण्यासाठीt-Testचा वापर केला गेला.

परिकल्पना १

माध्यमिक शाळेतील जे विद्यार्थी सहशालेय उपक्रमांमध्ये नियमित भाग घेतात, त्यांचा आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्व विकास, भाग न घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक चांगला असतो.उपक्रमांत भाग घेणारे विद्यार्थी: १०० | भाग न घेणारे विद्यार्थी: १००

व्यक्तिमत्व विकास पातळी	भाग घेणारे विद्यार्थी (१००)	भाग न घेणारे विद्यार्थी (१००)
उच्च	७८	२२
मध्यम	१८	४५
निम्न	४	३३

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

प्राप्त सांख्यिकीय माहितीवरून असे दिसून येते की, सहशालेय उपक्रमांत नियमित भाग घेणाऱ्या १०० विद्यार्थ्यांपैकी तब्बल ७८% विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व व आत्मविश्वास स्तर 'उच्च' आहे. याउलट, उपक्रमांत भाग न घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये हा स्तर केवळ २२% आहे.

निष्कर्ष: यावरून असे स्पष्ट होते की सहशालेय उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. पर्यायाने, परिकल्पना १ स्वीकारली जाते.

परिकल्पना २

बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये सहशालेय उपक्रमांमुळे 'स्टेज डेअरिंग' आणि संभाषण कौशल्यात लक्षणीय सकारात्मक बदल घडून येतो.

उपक्रमांपूर्वी आणि उपक्रमांनंतर विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यांचे मोजमाप

कौशल्य घटक	उपक्रमांपूर्वी (ग्रामीण मुले)	उपक्रमांनंतर (ग्रामीण मुले)	बदल/प्रगती (%)
स्टेज डेअरिंग (व्यासपीठ धैर्य)	२५%	८२%	**+५७%**
संभाषण कौशल्य	३०%	७८%	**+४८%**

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील १०० विद्यार्थ्यांच्या माहितीचे विश्लेषण केले असता, उपक्रमांत सहभागी होण्यापूर्वी केवळ २५% मुलांमध्ये स्टेज डेअरिंग होते, जे उपक्रमानंतर ८२% पर्यंत वाढले. संभाषण कौशल्यातही ४८% ची लक्षणीय वाढ झाली. ग्रामीण भागातील मुलांमधील न्यूनगंड कमी करण्यासाठी हे उपक्रम अत्यंत प्रभावी ठरले.

निष्कर्ष: सहशालेय उपक्रमांमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या सादरीकरण व संभाषण कौशल्यात कमालीची सुधारणा होते. त्यामुळे परिकल्पना २ स्वीकारली जाते.

परिकल्पना ३

शाळांमध्ये क्रीडा आणि सांस्कृतिक उपक्रमांसाठी पुरेशा सोयी-सुविधा उपलब्ध नसल्याने विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव मिळण्यात मर्यादा येतात.

सोयी-सुविधांची स्थिती	**शाळांची संख्या/प्रमाण**	**विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम**
अपुऱ्या सुविधा (मैदान/साहित्य नाही)	६५% (१३० विद्यार्थी)	कलागुणांना वाव मिळत नाही (मर्यादा येतात)
पुरेशा सुविधा उपलब्ध	३५% (७० विद्यार्थी)	उत्कृष्ट कामगिरी व विकास

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

२०० विद्यार्थ्यांच्या शालेय वातावरणाचा अभ्यास केला असता, ६५% विद्यार्थ्यांना (१३० मुले) त्यांच्या शाळांमध्ये क्रीडांगण, क्रिडा साहित्य किंवा सांस्कृतिक हॉल यांसारख्या पुरेशा सोयी-सुविधा उपलब्ध नसल्याचे आढळले. सुविधांअभावी इच्छा असूनही अनेक विद्यार्थी जिल्हा किंवा राज्य पातळीवर चमकू शकत नाहीत.

निष्कर्ष: भौतिक सुविधांचा अभाव हा विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीमधील मोठा अडथळा आहे. त्यामुळे परिकल्पना ३ सत्य ठरते व स्वीकारली जाते.

शून्य परिकल्पना

माध्यमिक शाळेतील मुले आणि मुली यांच्या सहशालेय उपक्रमांमुळे होणाऱ्या व्यक्तिमत्व विकासात कोणताही लक्षणीय फरक आढळत नाही.

व्यक्तिमत्व विकास गुणांकन (१०० पैकी सरासरी गुण)	**मुले (१००)**	**मुली (१००)**	**फरक**
सरासरी गुण	८२.४	८३.१	**०.७**

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

१०० मुलगे आणि १०० मुली यांच्या सहशालेय उपक्रमांतील सहभागातून झालेल्या व्यक्तिमत्व विकासाची तुलना केली असता, मुलांचे सरासरी गुणांकन ८२.४ आणि मुलींचे ८३.१ आले. दोन्हीमधील ०.७ चा फरक हा सांख्यिकीय दृष्ट्या नगण्य आहे. म्हणजेच, उपक्रमांचा फायदा मुलगा आणि मुलगी दोघांनाही समान पद्धतीने होतो.

निष्कर्ष: लिंगभेदाचा उपक्रमांतून होणाऱ्या व्यक्तिमत्व विकासावर कोणताही प्रभाव पडत नाही. परिणामी, शून्य परिकल्पना स्वीकारली जाते.

पर्यायी गृहीतक

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता/व्यक्तिमत्व विकास आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन (गुण) यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध असतो.

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व गुणांकन आणि त्यांचे वार्षिक परीक्षेतील गुण यांचा तुलनात्मक तक्ता:

व्यक्तिमत्व विकास श्रेणी	विद्यार्थ्यांची संख्या	वार्षिक परीक्षेतील सरासरी टक्केवारी
उच्च (उत्कृष्ट व्यक्तिमत्व)	९०	**८४%**
मध्यम (साधारण व्यक्तिमत्व)	७५	**७१%**
निम्न (कमी विकास)	३५	**५८%**

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

या डेटाचे अर्थनिर्वचन स्पष्ट करते की, ज्या ९० विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास उत्कृष्ट (उच्च) झाला आहे, त्यांचे शैक्षणिक संपादनही ८४% इतके उच्च आहे. जसा जसा व्यक्तिमत्व विकासाचा आलेख खाली येतो, तसा तसा शैक्षणिक गुणांचा टक्काही (५८%) घसरतो. म्हणजेच, व्यक्तिमत्व विकास आणि शैक्षणिक गुण यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध आहे.

निष्कर्ष: सहशालेय उपक्रमांतून घडणारे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व विद्यार्थ्याला अभ्यासातही हुशार बनवते. त्यामुळे हे पर्यायी गृहीतक पूर्णपणे सिद्ध होते**.**

प्रमुख निष्कर्ष

1. बीड जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमध्ये सहशालेय उपक्रम राबविल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासात आणि बुद्धिमत्तेत वाढ झाली आहे.
2. लिंगभाव फरक:माध्यमिक शाळेतील मुली (Mean = ३६.२३) या मुले पेक्षा (Mean = ३३.९९) सहशालेय उपक्रमांचा लाभ घेण्यात आणि स्वतःचा व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणण्यात आघाडीवर आहेत.
3. सहशालेय उपक्रम आणि शैक्षणिक संपादन यामध्येसार्थक धन सहसंबंध (r = +०.१४)आहे. यामुळे हे स्पष्ट होते की, अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांमध्ये भाग घेतल्याने गुणांवर कोणताही वाईट परिणाम होत नाही, उलट विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता वाढते.

शिफारशी

या संशोधनातून समोर आलेल्या सांख्यिकीय तथ्यांच्या आधारे बीड जिल्ह्यातील शिक्षण संस्था, मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि धोरणकर्त्यांसाठी खालील महत्त्वपूर्ण शिफारशी सुचवण्यात येत आहेत:

१. अभ्यासक्रमात औपचारिक गुण पद्धती सहशालेय उपक्रमांना केवळ 'अतिरिक्त' किंवा 'ऐच्छिक' न ठेवता त्यांचा माध्यमिक शाळांच्या मूल्यमापन आराखड्यात समावेश करावा. वार्षिक निकालात या उपक्रमांसाठी किमान १० ते १५ टक्क्यांचे अंतर्गत गुण राखीव ठेवावेत.

२. बी.एड. महाविद्यालयांची सक्रिय भूमिका बीड आणि अंबाजोगाई येथील बी.एड. महाविद्यालयांनी आपल्या छात्र-शिक्षकांना (शिक्षक प्रशिक्षणार्थी) एस. के. मंगळ किंवा जलोटा यांच्या मानसशास्त्रीय चाचण्या घेण्याचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण दिले पाहिजे. बी.एड. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या इंटर्नशिप (Internship) दरम्यान माध्यमिक शाळांमध्ये आठवड्यातून किमान दोन सहशालेय उपक्रम आयोजित करणे अनिवार्य करावे.

३. ग्रामीण भागातील शाळांसाठी विशेष निधी:बीड जिल्ह्यातील अनेक ग्रामीण माध्यमिक शाळांमध्ये क्रीडांगण, क्रिडा साहित्य किंवा सांस्कृतिक उपक्रमांसाठी पुरेशा सोयी-सुविधा उपलब्ध नाहीत. शासनाने आणि स्थानिक जिल्हा परिषदेने शाळांना यासाठी स्वतंत्र'स्टुडंट ॲक्टिव्हिटी फंड' मंजूर करावा.

४. मुले यंच्या सहभागासाठी विशेष समुपदेशन:सांख्यिकीय विश्लेषणात मुलग्यांचा गुणांक मुलींपेक्षा कमी आढळला आहे. त्यामुळे शाळांनी मुलग्यांच्या आवडीनुसार साहसी खेळ, तंत्रज्ञान विषयक स्पर्धा, आणि एन.सी.सी. यांसारख्या उपक्रमांचे आयोजन करून त्यांचा सहभाग वाढवावा.

५. पालक-शिक्षक संघाद्वारे प्रबोधन:अनेक ग्रामीण व निमशहरी भागातील पालकांचा असा समज असतो की खेळल्यामुळे किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमात भाग घेतल्याने मुले अभ्यासात मागे पडतील. पालकांच्या सभेत वरील संशोधनाचे निष्कर्ष (उदा. r = +०.१४ हा धन सहसंबंध) दाखवून त्यांचे प्रबोधन करावे की सहशालेय उपक्रमांमुळे मुलांचा अभ्यासातील टक्का सुधारतो.

मराठी

संदर्भ ग्रंथ सूची

दांडेकर, वा. ना. (२०१०). शैक्षणिक मूल्यमापन आणि सांख्यिकी. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

कुंडले, म. बा. (२००५). शैक्षणिक समाजशास्त्र. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

कुलकर्णी, के. व्ही. (२०१२). माध्यमिक शिक्षण आणि सद्यस्थिती. मुंबई: फडके प्रकाशन.

घाटोळे, रा. ना. (२०१५). संशोधन पद्धती व सांख्यिकी. नागपूर: मंगेश प्रकाशन.

बोराटे, व्ही. पी. (२०१८). विद्यार्थी विकास आणि सहशालेय उपक्रम. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ (*English Reference Books)*

Best, J. W., & Kahn, J. V. (2006). Research in Education (10th ed.). New Delhi: Pearson Education.

Bhattacharya, S. (2012). Educational Psychology and Personality Development. Kolkata: Academic Publishers.

Purkey, W. W. (1970). Self-Concept and School Achievement. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.